

Tryfonov R. A. Metalingual positioning in publicistics by Olexandr Irvanets

The article considers metalingual reflection in publicistic articles written by O. Irvanets in 2001 – 2011, included in his collection „Pyate pero” („The Fifth Quill”). Three levels of this reflection are distinguished, according to the kind of elements of knowledge about language verbalized in the author’s discourse. On the macrolevel the publicist speaks about language in general, its place in the society and language situation. An important role in macrolevel metalingual reflection is played by appealing to cognitive structures defining the place of language in the individual discourse, e.g. stereotypes. Metalingual reflection of sublevel helps to perform discourse orienting inside the language as a system, in its subsystems (language of politics, toponymics etc.). The author regularly negatively estimates the language of politics. Among toponyms, the publicist pays special attention to Soviet rudiments in modern Ukrainian onomasticon. The microlevel of metalingual statements reflects the author’s perception of some units, among which Irvanets most often marks language clichés (as unindividual representants of journalistic standard) in his own text. This is the author’s way to indicate his consciousness and frankness instead of the speech act automatism. It is shown that the main function of metalanguage in these texts is discourse positioning of the author, i.e. strengthening his own discourse and drawing a boundary between it and alien discourse. It is pointed out that O. Irvanets’ metalingual reflection is socially accented and often focuses on postcolonial state of the Ukrainian language.

Key words: metalanguage, publicistic language, post-Soviet Ukrainian language, language situation, idiolect.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Должикова Т. І.

В. С. Щербатюк (Слов’янськ)

УДК 811.161.2’373.421

**СИНОНИМИ ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ „ВЕРХНЬОГО” ПРОСТОРУ
В МОВОТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО**

Кожна літературна епоха має своїх корифеїв. На межі ХХ – ХХІ ст. знаковою в українській літературі стала творчість Ліни Костенко – неперевершеного майстра поетичного слова.

Мовосвіт Ліни Костенко залишається в центрі уваги багатьох лінгвістів. Серед численних досліджень її поетичного слова варто назвати мовознавчі студії Л. Краснової „Поетика Ліни Костенко” (2001), Ю. Карпенка й М. Мельник „Літературна ономастика Ліни Костенко” (2004); дисертації Г. Губаревої „Семантика та стилістичні функції

кольоративів у поетичній мові Ліни Костенко” (2002), І. Дишлюк „Лексико-семантичне вираження концепту „природа” у поетичній мові Ліни Костенко” (2003), О. Степанюк „Стилістичні функції запозичень у поетичній творчості Ліни Костенко” (1997); статті Т. Бабич, В. Власенка, С. Єрмоленко, Т. Іванової, Ю. Карпенка, Н. Місяць, І. Мішук, Н. Піддубної, О. Сизової, Л. Ставицької, І. Шапошникової, Н. Яценко та ін.

Усі автори зробили вагомий внесок у дослідження мовотворчості поетеси, проте лексична синонімія як одна з релевантних ознак ідіостилу Ліни Костенко ще потребує ґрунтовного вивчення. Отже, актуальність порушеної в статті проблеми зумовлена її недостатньою науковою репрезентацією. Слушною є думка П. Гриценка, що „мовознавці у боргу перед творчістю Поетеси, бо ще далеко до узагальненого осмислення її мовотворчості, з’ясування індивідуального почерку, внутрішньої динаміки її прийомів роботи зі словом” [Вона як хліб 2011: 36].

Метою статті є функціонально-прагматичний аналіз іменникової синонімії на позначення „верхнього” простору в мовотворчості Ліни Костенко. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: а) виявити в поетичних текстах Ліни Костенко синонімічні ряди на позначення „верхнього” простору; б) здійснити семантико-прагматичний аналіз виділених рядів; в) визначити їхнє функціональне навантаження в текстах поетеси.

Ліна Костенко створює своєрідну поетичну енциклопедію рідної природи. Навколишній світ у неї виграє неповторними звуками й різнобарв’ям колоритів. Поетеса не просто відтворює образи природи, вона трансформує їх на філософському, психологічному, морально-етичному та соціальному рівнях.

Важливе місце в дослідженні мовної картини світу Ліни Костенко посідає аналіз синонімічних рядів, що репрезентують художній простір. Під простором розуміємо одну з основних форм матерії, яка характеризується протяжністю та обсягом. Художній простір не є безпосереднім відображенням реального простору, це образна модель дійсності, суб’єктивному відтворенню якої допомагають мовні одиниці, сповнені індивідуального змісту.

У мовній картині світу Ліни Костенко „верхній” простір створюють лексеми синонімічних рядів з ядерними словами *небо*, *сонце*, *місяць*.

Словесні позначення ключових понять макрокосмосу в поетичній творчості Ліни Костенко якнайвиразніше постають у межах семантичного поля *небо*. Синонімічний ряд з ядерним словом *небо* репрезентований одиницями *небеса*, *небосхил*, *небозвід*, *твердь*, *блакить*, *просинь*, *чорний оксамит*.

Небо в конкретному значенні – „це видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі шатра” [ВТССУМ 2002: 591]. Цю семантику виявлено, зокрема, у таких контекстах: „І той у **небі** зморений лелека, і

те гніздо лелече на стовні” [Костенко 1989: 53]; *„Над хатою небо. А знов голубе”* [Там само: 59].

Образ *неба* для Ліни Костенко асоціюється з поняттями „мрія”, „доля”, „джерело натхнення”, „ціннісний ідеал”, які людина прагне пізнати, через специфічну, умовну, ознаку відображення позамовної дійсності персонажа. У поезії „Мати” через лексичну антитезу *небо – стеля* поетеса відтворює заповітну мрію жінки, якій *„хотілось, щоб у неї в хаті на стелі небо хтось намалював”* [Костенко Там само: 96].

Досвід повсякденного життя перекоонує нас у тому, що за всієї своєї багатобарвності, строкатості природа надзвичайно „ощадлива”. Показовою тут є особливість архаїчної свідомості, яку французький учений Леві Бріль назвав „логікою причетності”. Згідно з нею і надприродні сили, і природа, і людина є елементами єдиного космічного порядку, неперервним полем різних взаємодій та залежностей. Логіка причетності пронизує уявлення Ліни Костенко, у яких зображення світу є немов би гігантською варіацією. Її свідомість переповнена відчуттям залежності або навіть тотожності макрокосмосу й мікрокосмосу, природи й людини: *„Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щасливих і скар, продавалися різні Доли”* [Там само: 34]; *„Отут я стою під замисленим небом на чорних вітрах світових веремій, і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум зацькований мій”* [Там само: 62].

Поетичне слово *небеса* є здебільшого семантичним дублетом лексеми *небо*. Різниця між ними полягає лише в стилістичному використанні: *„Лише на самоті Марися розгиналась, дивилась у вічі небесам”* [Костенко 1969: 59]; *„І, збудувавши Ольвію і Тіру, Пантікапей, Німфей та Херсонес, купці з Мілету, вихідці з Епіру жили на скелях, ближче до небес”* [Костенко 1989: 420].

Як і ядерне слово, синонім *небеса* в поезіях Ліни Костенко набуває нових відтінків: від поняття простору він переходить у категорії моральності: *„В душі людській, крім видимого неба, є одинадцять всяческих небес”* [Костенко 1982: 109]; від „небесної тверді”, що оточує землю, – у безкінечний простір, який зливається з Космосом: *„І це вже, певно, зветься небесами, бо я уже над хмарами іду. Тут, в небі тихо. Ані шум потічка, ні вітру шум, ні пташка лісова”* [Костенко 1989: 63].

Семантично вагомі в ліриці Ліни Костенко поетичні лексеми *небосхил* і *небозвід*. У контексті *„І по-чаклунськи, наче воском ярим, хтось вивів сонце в небозвід Карпат”* [Костенко 1969: 21] іменник *небозвід* ужито без будь-якої емоційно-експресивної характеристики.

Еволюцію лексеми в напрямі філософської семантики – як трансцендентний ідеал – спостерігаємо через антитезу *надгріб’я – небозвід* у поезії „Ван Гог”: *„Я – нагріб’я на цьому цвинтарі, кипариси горять в небозвід”* [Там само: 239].

Через єдність понять *небосхил-стеля* Ліна Костенко намагається інтерпретувати образ *неба* як духовний потенціал людини: *„З неба, гір і*

свободи собі збудувала дім я. **Небосхил** для людини як раз відповідна стеля. Піднімеш голову – і не розіб'єш їй тім'я" [Там само: 241].

Для передачі негативної емоційної гами, надання контекстові іронічного відтінку поетеса використовує лексему *твердь* (книжн. – слово, що позначає небесне склепіння, небозвід) як символ небесної (Божої) карі: „*А щоб над нею обвалилась твердь!*” [Там само: 79].

Розряд контекстуальних синонімів представлений двома переносно вжитими словами: *блакить*, *просинь*. Чітко виявлених відтінків семантичного плану вони не мають, але наділені важливою художньо-естетичною функцією: забезпечують експресивну насиченість вислову, його образну виразність: „*Які ж то руки, чесні, вмілі, будинки вивели в блакить?!*” [Там само: 76]; „*Хороші дні, весела просинь, неждана радість – не мені ...*” [Там само: 35].

Важливим для поетичного світу Ліни Костенко є образ *сонця*, реалізований іменниками *сонце*, *світило*, *пурпуровий диск*, *сонячна цедра*. Усі синоніми об'єднані семою „небесне світило”. Розбудова образу здійснюється на філософсько-психологічному рівні відповідно до міфопоетичного бачення *сонця* як основного життєдайного джерела.

Лексеми аналізованого ряду використані поетесою у творах різного ідейно-тематичного змісту. Уживання їх багатопланове. Залежно від характеру створених художніх образів іменники досліджуваного синонімічного ряду класифікуємо так:

а) ужиті в прямому значенні: „*Заворожили ворони світанок – не сходить сонце – тільки кар та кар*” [Костенко 1989: 98]; „*Заходило сонце, і паслося панське бидло, і паслося бидло на тій, на Княжій горі*” [Там само: 237];

б) ужиті як метафори чи персоніфікації: „*Багряне сонце сутінню лісною у провіт хмар показує кіно, і дець на пні під сивою сосною ведмеді забивають доміно*” [Там само: 51]; „*Зронило сонце бурштинову краплю*” [Там само: 345];

в) ужиті у складі порівнянь: „*Моя душа у цьому літі – як скалка сонця в хризоліті*” [Там само: 539]; „*Ти був високий, наче сонце полудня, і сумнівам скорочувалась тінь*” [Там само: 288].

Семантичну значущість лексем синонімічного ряду *сонце* простежено в сполучі з емоційно запрограмованими словами. Позитивне наповнення спостерігаємо в таких прикладах: „*Сонце радісно пряхить, сонце – як ананас*” [Там само: 158]; „*Вісімнадцяте століття, захід сонця – медовар*” [Там само: 372]; „*І горизонт з плечима дискобола штурнув у небо пурпуровий диск*” [Там само: 450]; „*В гірких оазах сонячної цедри, де грім тримає зливу в рукаві, де тільки версти, дерев'яні зебри, пасуться в запорошеній траві, – хай буде степ, хай буде ліс і гори, хай вибухне земна твоя пралють, коли лихі на око семафори мені дорогу смутком переллють!*” [Там само: 287]. Негативного забарвлення набувають складники названого синонімічного ряду в таких контекстах: „*Там смог навис і сонце тяжко гріє, потік машин тісніший*

череда, і алігатор міста – алергія – виходить із асфальтів, як з води” [Там само: 76]; *„Вечір-мисливець підстрелене сонце несе у сірому ягдташі. Тягнуться хмари – скривавлені крила – по травах, по обрїю, по душі...”* [Там само: 119].

Свій розвиток лексема *сонце* знаходить у поезії *„Я прощаюся з рідним краєм”*: *„Я прощаюся з рідним краєм у мовчанні, в побожній тиші... Вечір сонце тиєничне розкраєв і окраєць над полем залишив. Сонце, сонце, освітлюй тіні! Не заходь, почекай хвилину! Я ще раз у твоєму промінні озирнусь на свою батьківщину”* [Костенко 1969: 156]. Звернення до сонця як до живої істоти, ще більше – як до Бога відповідає міфопоетичним уявленням поетеси, її прагненням через цей універсальний образ осмислити навколишню дійсність, передати світовідчуття ліричної героїні.

Подібне взаємопроникнення лексико-семантичних комплексів *„небесні тіла – релігія”* спостерігаємо і в інших прикладах: *„То мудра і древня держава – вкарбований профілем ліс в червленого сонця кружала... Там кожен сам собі пан, живе по своєму закону. І сонце – найвищий коран. І крона – найвища корона”* [Там само: 211]; *„На обрїї вселюдського терпіння вже сходить сонце у терновому вінці”* [Костенко 1989: 261]. Завдяки влучній метафоризації (*сонце* – Коран; *сонце* в терновому вінці) авторці вдається увиразнити й посилити емоційно-оцінне забарвлення поезії, розкрити образний світ поетичного тексту.

Отже, кожна лексема синонімічного ряду *сонце* служить для створення глибоко ліричних, а іноді для відтворення динамічних, сповнених душевної напруги контекстів.

Синонімічний ряд з ядерним словом *місяць*, інтегративною семою якого є *„небесне тіло, що світить відбитим сонячним світлом”*, включає лексеми *місяць*, *окраєць*, *молодик*, *місяць-дармовис*, *жовтий ліхтар*, *жовтий мідяк*, *рогатий жук*, *човен*, *окутий міддю*.

Генетично пов’язаний з народнопісенною творчістю образ *місяця* в поетичній мові Ліни Костенко допомагає узагальнити, по-філософському осмислити гармонію людини й природи. Цьому, зокрема, підпорядковані всі пейзажі: *„Птиці зелені! Що вам ще треба? Маєте місяць. Маєте небо”* [Костенко 1969: 72]; *„І жовта скирта у сизий вечір над лугом сходить, як місяць вповні”* [Там само: 137].

Найчастіше образ *місяця* у творах поетеси персоніфікується, що робить художній пейзаж більш колоритним, яскравим, витонченим та емоційно насиченим: *„Місяць вирізав шпарину в небі ледь помітним серпом з латуні, мов, ховаючись сам від себе, задивився на сплячу красуню”* [Там само: 106]; *„Волочить місяць промінь перетертий, як зав’язку гранітних постолів”* [Костенко 1999: 32].

Важливим засобом експресивного вираження думки є перифрази, що постають як образні паралелі до ядерного слова *місяць*. Саме завдяки метафоричним перифразам розширюється аналізований синонімічний ряд: *„Ніч повісила жовтий ліхтар над полями”* [Костенко 1969: 84];

„Холоне степ, і нескіпні зорі **рогатий жук** виймає рогачем” [Костенко 1989: 299]; „І волохаті хмари кругойдучі крутили в небі **жовтим мідяком**” [Костенко 1982: 104]; „**Човен, окутий міддю**, вплив у темне море” [Костенко 1969: 104].

Синонімом ряду слугує лексема *молодик*, яку Великий тлумачний словник сучасної української мови класифікує як народну назву „однієї з фаз Місяця, коли його освітлена частина має вигляд вузького серпа” [ВТССУМ 2002: 535]. У контекстах Ліни Костенко цей іменник функціонує як рівноправний синонім до ядерного слова: „І **молодик** над смужкою лісів поставить позолочений апостроф” [Костенко 1989: 328]; „**Молодик** усміхається криво” [Костенко 1999: 16].

Образ *місяця* представлений і лексемою *окраєць*: „Вечір сонце пшеничне розкрояв і **окраєць** над полем залишив” [Костенко 1969: 156].

Властиві мові Ліни Костенко і слова-прикладки, які мають високу експресивну місткість: „А той вітряк давно вхопили вхопини, Пірнає в хмару **місяць-дармовис**, І ніч глуха, і поле перекопане, і в порожнечу поціляє спис” [Там само: 244]. Такі утворення відображають багатий асоціативний світ поетеси.

Отже, однією з релевантних ознак ідіостилю Ліни Костенко є багатство синонімічних засобів відображення. Синонімічні ряди з ядерними словами *небо*, *сонце*, *місяць* характеризуються різними семантико-стилістичними нюансами (різна частотність, сполучуваність, ступінь маркованості одиниць тощо). Поетеса переосмислює узуальні поняття небесного простору й розширює семантику, створюючи нові експресивно-образні значення.

Художній простір поезій Ліни Костенко не вичерпується аналізом трьох синонімічних рядів. Тому в перспективі – дослідження синонімічних одиниць інших просторових вимірів, з’ясування функціонально-прагматичних можливостей лексичних синонімів поетичної мови Ліни Костенко.

Література

ВТССУМ 2002 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.; **Вона як хліб 2011** – Вона як хліб : на пошану творчості Ліни Костенко : публікації 2005 – 2011 рр. / упоряд. : Л. Голота, Є. Букет. – К. : Укр. пріоритет, 2011. – 160 с.; **Костенко 1999** – Костенко Л. В. Берестечко : іст. роман / Ліна Василівна Костенко. – К. : Укр. письм., 1999. – 157 с.; **Костенко 1989** – Костенко Л. В. Вибране / Ліна Василівна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.; **Костенко 1982** – Костенко Л. В. Маруся Чурай : іст. роман у віршах / Ліна Василівна Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 135 с.; **Костенко 1969** – Костенко Л. В. Поезії / Ліна Василівна Костенко. – Baltimore-Paris-Toronto : Укр. Вид-во СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка, 1969. – 357 с.

Щербатюк В. С. Синоніми для вираження „верхнього” простору в мовотворчості Ліни Костенко

У статті розглянуто склад, особливості структури та семантичної організації синонімічних рядів на позначення просторових величин у мовотворчості Ліни Костенко. Підкреслено, що актуальність порушеної проблеми зумовлена її недостатньою науковою репрезентацією. Змодельовано синонімічні ряди з ядерними словами *небо, місяць, сонце*. Досліджено особливості семантичної структури синонімів. Установлено, що основними в структурі аналізованих синонімічних рядів є не стільки загальномовні нейтральні одиниці, скільки індивідуально-авторські утворення, які розширюють художній обсяг перших. Зазначено, що Ліна Костенко не просто відтворює образи природи, вона трансформує їх на філософському, психологічному, морально-етичному та соціальному рівнях. Авторка статті доходить висновку, що однією з релевантних ознак ідіостилю Ліни Костенко є широке використання синонімічного багатства української мови, активне функціонування і загальномовних, і контекстуальних синонімів.

Ключові слова: синонім, синонімічний ряд, лексична одиниця, перифраз, мовотворчість, ідіостиль.

Щербатюк В. С. Синонимы, обозначающие „верхнее” пространство в языкотворчестве Лины Костенко

В статье рассмотрено состав, особенности структуры и семантической организации синонимических рядов, обозначающих пространственные величины в языкотворчестве Лины Костенко. Подчеркнуто, что актуальность определенной проблемы обусловлена ее недостаточной научной репрезентацией. Сформировано синонимические ряды с ядерными словами *небо, сонце, місяць*. Исследовано особенности семантической структуры синонимов. Установлено, что основными в семантической структуре анализированных синонимических рядов есть не столько общеязыковые нейтральные единицы, сколько индивидуально-авторские образования, которые расширяют художественную величину первых. Указано, что Лина Костенко не просто воспроизводит образы природы, она трансформирует их на философском, психологическом, морально-этическом и социальном уровнях. Автор статьи приходит к выводу, что одним из релевантных признаков идиостиля Лины Костенко есть широкое использование синонимического богатства украинского языка, активное функционирование как общеязыковых, так и контекстуальных синонимов.

Ключевые слова: синоним, синонимический ряд, лексическая единица, перифраз, языкотворчество, идиостиль.

Shcherbatyuk V. S. Synonyms for „upper space’s” expression in the language creating of Lina Kostenko

This article continues the author’s series of the publications on the lexical synonymy of the Ukrainian language. A composition, peculiarities of structure and semantic organization synonymic lines for designation of expansive quantities in Lina Kostenko’s linguistic creativity is reviewed in this article. It is accentuated that actuality of the problem is determined by its short scientific representation. Some synonymic lines with basic words *небо, місяць, сонце* (*sky, moon, sun*) are modeled; the relations between lexical units of single synonymic rows and their individual role in the organization of a belles-lettres text are defined. Some peculiarities of semantic structure of synonyms are studied. It is determined that basic thing in analysed synonymic lines structure is not only common neutral units but individual original formations which divides artistic content of the first ones. It is mentioned that Lina Kostenko is not simply recreates the nature images but she transforms them on philosophical, psychological, moral ethical and social levels. Poetess devided associative ties, symbolic means of synonymic units, created new emphatic images. The author of the article concludes that relevant feature of Lina Kostenko’s idiomatic style is wide use of synonymic wealth of Ukrainian language, active functioning of both common and contextual synonyms, great amount of periphrases. Feature space of Lina Kostenko`s poetry doesn`t take out by analyses of three synonymic chains. Therefore it is in perspective the research of synonymic units of other space dimensions, ascertainment functional pragmatic capabilities of lexical synonyms of Lina Kostenko’s poetic language.

Key words: synonym, synonymic series, lexical unit, periphrasis, linguistic creativity, individual style.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.